

УСВІДОМЛЕННЯ СТУДЕНТАМИ ФЕНОМЕНУ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК ІНСТРУМЕНТУ МІЖЕТНІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

С.Б. Капідінова. Усвідомлення студентами феномену толерантності як інструменту міжетнічної комунікації. У статті наведено результати емпіричного дослідження уявлень студентів про феномен толерантності як інструмент соціальної комунікації. Показано, що: 1) міжетнічна толерантність виявляється у студентів в трьох формах: як декларована, демонстрована та істинна толерантність; 2) у студентів, які здобувають педагогічні спеціальності, розбіжності між декларованою і істинною толерантністю істотно більші порівняно з майбутніми практичними психологами і технічними працівниками. Проаналізовано етнічну ідентичність та ціннісні орієнтації студентів як показники культури міжетнічних відносин. Показано особливості розвитку особистісної, соціальної, етнічної толерантності студентів гуманітарних і технічних спеціальностей.

Ключові слова: толерантність, соціальна комунікація, етнічна ідентичність, міжетнічні відносини, культура міжетнічних відносин.

С.Б. Капидинова. Осознание студентами феномена толерантности как инструмента межэтнической коммуникации. В статье представлены результаты эмпирического исследования представлений студентов о феномене толерантности как инструменте социальной коммуникации. Показано, что: 1) межэтническая толерантность проявляется у студентов в трех формах: как декларированная, демонстрируемая и истинная толерантность; 2) у студентов педагогических специальностей дистанция между декларированной и истинной толерантностью существенно больше по сравнению с будущими психологами и техническими специалистами. Проанализированы этническая идентичность и ценностные ориентации студентов как показатели культуры межэтнических взаимоотношений. Показаны особенности развития личностной, социальной, этнической толерантности студентов гуманитарных и технических специальностей.

Ключевые слова: толерантность, социальная коммуникация, этническая идентичность, межэтнические взаимоотношения, культура межэтнических взаимоотношений.

Постановка проблеми та її актуальність. Толерантність є потужним інструментом соціальної взаємодії, дія якого: 1) виявляється на трьох рівнях існування соціальних систем – соціетальному (суспільному, надіндивідному); соціально-психологічному (груповому, міжгруповому, міжособистісному) та індивідуально-психологічному (особистісному); 2) унормовується низкою таких регуляторів соціальної поведінки, як уявлення, цінності, ідентичності, настанови тощо (В.Бойко, О.Грива, Л.Поче-

бут, А.Скок, Г.Солдатова, Л.Шайгерова та інші) [1; 2; 6; 7; 9]. Ці регулятори надзвичайно актуальні в юнацькому і, зокрема, в студентському віці, коли вони дедалі більше випробовуються на міцність реаліями дорослого життя. І що вони "слабші" – то більше піддаються і цілеспрямованій інформаційно-психологічній інтервенції з боку різних агентів впливу, і випадковим соціальним втручанням. Роздуми щодо цього спонукали нас до емпіричного аналізу уявлень студентів гуманітарних і технічних спеціальностей про феномен толерантності як інструмент соціальної взаємодії, сприйняття ними власної етнокультурної ідентичності, їхні ціннісні орієнтації, що слугують показниками їх особистісної, соціальної та етнічної толерантності. Власне, саме це й є **метою** даної статті.

Дослідження проблеми. Наше емпіричне дослідження було здійснене протягом 2012-2014 років. Усього в дослідженні на всіх його етапах було задіяно 530 студентів педагогічних, психологічних та технічних спеціальностей Кримського індустріально-педагогічного університету та Київського університету імені Бориса Грінченка. Методами дослідження були фокус-групові інтерв'ю; серія опитувальників і тестів (методика "Шкала соціальної дистанції" Е.Богардуса в модифікації Л.Почебут; методика "Типи етнічної ідентичності" Г.Солдатової, С.Рижової; експрес-опитувальник "Індекс толерантності" Г.Солдатової, О.Кравцової, О.Хухлаєва, Л.Шайгерової; Методика діагностики загальної комунікативної толерантності В.Бойка; методика "Ціннісні орієнтації" М.Рокича; тест двадцяти відповідей М.Куна і Т.Макпартленда "Хто я?"; низка інтерактивних методів під загальною назвою "методи дослідження дією" (ділові і рольові ігри, групові дискусії, соціально-психологічний тренінг) та деякі інші.

Як показали результати дослідження, переважна більшість студентів, особливо тих, що навчаються в Києві, не замислюється над тим, що таке толерантність і яке місце вона посідає в їхньому житті і в житті суспільства. Попри те, що практично всі студенти активно включалися в обговорення тематики толерантності, їхні уявлення про толерантність досить неточні, "розмиті", суб'єктивні, засновані переважно на власному життєвому досвіді і, отже, досить "строкаті". Спектр уявлень розташований у просторі від "толерантність – це надлюдська якість незначної кількості особливих людей, яких в суспільстві одиниці" до "це не завжди виправдана терпимість одних людей щодо недосконалості інших (і це – дуже важливий акцент!), а міра цієї терпимості визначається особливостями соціальної ситуації та її учасників".

Більшість учасників проведених фокус-груп (57%) вважають, що толерантність – це насамперед терпіння і терпимість, причому розуміють ці терміни на житейсько-побутовому рівні – як пристосувальні механізми до умов повсякденного життя в світі людей, які виявляються у способі мис-

лення ("краще змовчати, ніж щось доводити") і стилі поведінки ("уникання конфліктів"). І навіть такі важливі ознаки толерантності як довіра до інших, уміння чути і розуміти їх, які третина студентів (32%) називає в числі пріоритетних, мають пристосувальне значення (уникати дискомфорту і небезпеки, вважатися вихованою людиною і мати від цього відповідні зиски).

Головними цінностями міжкультурної комунікації і кримські, і київські студенти вважають насамперед ті, що гарантують безконфліктну комунікацію: 1) інтелігентність і вихованість (57%); 2) позитивне ставлення до людей (42%); 3) уміння змовчати (39%); 4) комунікабельність, здатність підтримувати хороші стосунки (36,9%); 5) уміння чути і розуміти інших (32%). Разом із цим такі важливі толерантнісні якості, як сформовані моральні настанови (15%), повага до думок інших, навіть якщо ти їх не поділяєш (7%), емпатійність, поділяння емоцій інших людей (2%), залишаються належно не осмисленими й нерефлексованими.

Знання і уявлення студентів Кримського інженерно-педагогічного університету дещо відрізняються за змістом від студентів з Києва. Як свідчать кількість і зміст отриманих відповідей, тематика толерантності відрефлексована кримчанами активніше значно краще, ніж київськими студентами. Серед кримських студентів більше тих, що усвідомлює ставленнєвий і поведінковий аспекти толерантності і розуміє, що толерантність – це не тільки інструмент пристосування до оточення, а й чинник ефективної соціальної взаємодії. Так на запитання "Чи вважаєте Ви толерантність ознакою Кримської спільноти, мешканців Криму?" більшість кримських студентів відповіли негативно, зазначили, що в Криму переважають інтолерантність та націоналізм, що події, які розгортаються в Криму, є цілком очікуваними, а також відзначали, що більшість населення все це розуміла, але все це приховувалося і не обговорювалося. І тільки 6 осіб з 73 висловили думку, що в Криму все гаразд, те, що там відбувається останнім роком, – це лише тимчасове непорозуміння.

Крім фокусованих інтерв'ю й індивідуальних бесід ми пропонували різним групам студентів невеликі експрес-опитувальники, куди включалися відкриті запитання і готові твердження, з якими респонденти мали або погодитися або заперечити їх. У результаті з'ясувалося, що переважна більшість студентів, з одного боку, вважає, що "українці толерантні", що того, що їх об'єднує, значно більше, ніж того, що роз'єднує", що вони "здатні знаходити спільну мову між собою та з іншими народами", а з другого – "що "при обговоренні гострих, дратівливих проблем українці перестають чути один одного", "стають агресивними" і що "толерантність – це добре щодо дружніх нам осіб, а от до ворогів слід ставитися нетерпимо". На їх думку, толерантність не надто доцільна, а нетолерантність, навпаки, може бути виправдана у стосунках між сторонами, якщо, наприклад, інтереси

одної з цих сторін захищені, а інша фактично беззахисна, коли "друзям – все, а ворогам – закон", або коли одна із сторін має доступ до стратегічних ресурсів, як медіа і вогнепальна зброя, а інша не має ні того, ні того. У такому разі толерантність не має жодного смислу для обох сторін.

Для уявлень студентів про толерантність характерні насамперед такі особливості (які є практично універсальними і не залежать від того, яку спеціальність вони здобувають – гуманітарну чи технічну): 1) студенти, які демонструють під час групових дискусій високий і близький до високого рівень толерантності, одночасно виявляють активну й свідому цікавість як до себе самих, так і до партнерів по соціальній комунікації; здатні в спеціально організованих ситуаціях краще розуміти переваги й недоліки як своїх поглядів, так і поглядів інших учасників комунікації; активніше виказують готовність до навчання, а також до особистісного розвитку; виявляють готовність брати на себе відповідальність за власні успіхи; почуватися в безпеці; виявляють довіру до партнерів по комунікації; в їх мовленнєвому дискурсі рідко застосовуються вербальні маркери "ми" і "вони", "хороше" і "погане", "своє" і "чуже" тощо; 2) студенти, які демонструють під час дискусій низький і близький до низького рівень толерантності, частіше виявляють невдоволення собою й іншими; у ситуаціях соціальної комунікації відзначають в партнерах більше недоліків, ніж переваг; не готові брати на себе відповідальність за своє життя і власні успіхи і винуватять у власних проблемах інших людей чи несприятливі обставини; говорять про людей і світ як про джерело небезпеки й загрози; виказують недовіру до людей, у т.ч. й до партнерів по комунікації; в їх мовленнєвому дискурсі присутні вербальні маркери "ми" і "вони", "хороше" і "погане", "своє" і "чуже", які свідчать про те, що в їхній свідомості сформована двовимірна, конфронтаційна суб'єктивна модель світу, згідно з якою світ двовимірний, де є "свої", тобто ті, хто поділяє твою точку зору, а всі решта – "вороги".

Варто зазначити, що свого часу в серії оприлюднених у фаховій літературі психосемантичних досліджень Г.Оллпорт отримав аналогічні результати, що дало йому підстави говорити про два шляхи розвитку, і відповідно, два типи особистості – толерантний та інтолерантний [4]. А як вважають відомі дослідниці Г.У.Солдатова, С.В.Рижова, Л. А.Шайгерова та інші [8; 9], посилення інтолерантнісних тенденцій у міжетнічних відносинах обумовлене трансформаціями етнічної самосвідомості за сценарієм гіпертрофованої ідентичності, що, на їх думку, емпірично фіксується трьома змістовими шкалами: 1) етнічного егоїзму, відомим виявом якого є націоналізм (цей тип ідентичності означає визнання за "своїм народом" виключного права вирішувати свої проблеми за рахунок інших, "чужих" етносів, що створює напругу в спілкуванні з останніми; 2) етнічного ізоляціонізму (фіксує переконання у перевазі свого народу над іншими, виз-

нання необхідності "очищення" національної культури, негативне ставлення до міжетнічних шлюбів, ксенофобію і т. ін.); 3) етнічного фанатизму (фіксує готовність йти на будь-які дії й учинки в ім'я етнічних інтересів (які розуміються суб'єктивно), аж до етнічних "чисток", відмови іншим народам у праві користування ресурсами та привілеями, визнання пріоритету етнічних прав народу над правами людини, виправдання будь-яких жертв у боротьбі за домінування і благополуччя свого народу.

Зазначимо що переважна більшість студентів відчувають гордість від належності до свого етносу і своєї нації, яка, за нашими даними і даними інших досліджень [3; 5; 7], дещо зменшується з віком, а власне із набуттям досвіду спадкування з представниками інших етносів. Так серед старшокурників зростає кількість тих, хто відчуває сором і дискомфорт через власну національну ідентичність і вважає, що краще було б народитися людиною іншої національності. Значущою є й частка респондентів, для яких національність не має особливого значення.

Разом із цим варто зазначити, що донедавна українське суспільство вважалось суспільством з високою культурою толерантності й міцними толерантнісними традиціями. Проте, саме цей ціннісний філософський, соціокультурний і соціально-психологічний феномен, який завжди вважався одним з потужних консолідувальних чинників, що забезпечує діалог культур і гарантує успішне функціонування багатонаціональних суспільств, виявився досить уразливим до випробовувань "революцією гідності". Зокрема, цей феномен виявив здатність: 1) легко обертатися своїм зворотним боком, перетворюючись на цілковиту свою протилежність – інтолерантність (нетерпимість до будь-якої "іншості", у т.ч. і до того, що ще вчора не викликало інтолерантних реакцій – думок, настроїв, емоцій, моделей поведінки та осіб, які все це виявляють); 2) "розчинятися", зникати в сфері дії механізмів ідентифікації, які істотно актуалізувалися і загострилися в умовах зовнішньої загрози і національної небезпеки неначе для того, щоб посилити чи щонайменше не послабити процеси ідентифікації (і не має значення, реальна ця небезпека чи штучно створена засобами медіа, – головне, що вона стала домінантою в свідомості населення країни).

Особливості розвитку різних форм толерантності (особистісної, соціальної, етнічної) в студентів гуманітарних і технічних спеціальностей досліджувалися за допомогою комплексу широко відомих стандартизованих методик, описаних у програмі емпіричного дослідження і розроблених В.В.Бойком, Л.Г.Почебут, Г.У.Солдатовою, Л.А.Шайгеровою та іншими [1; 6; 9]. Усі застосовані методики мають важливу особливість – вони виявляють не так об'єктивні відомості щодо тих чи тих форм толерантності, як суб'єктивні їх уявлення про власну толерантність (так звані Q-дані), які становлять: зазвичай не актуалізовані уявлення про інші культури й етноси та їх

представників; неаргументоване ставлення до них; бажання комунікувати і взаємодіяти з ними; імпліцитні уявлення про комфортну для себе соціальну дистанцію і комунікативні бар'єри щодо них; соціальні, етнічні й інші стереотипи, на яких ці бар'єри створені; їх емоційне прийняття чи неприйняття; настанови і цінності, якими все це вноормується, тощо.

Серед кримських студентів більшу (порівняно з кримськими татарами) етнічну і соціальну толерантність виказували студенти з російською й українською етнічною належністю (Таблиця 1):

Таблиця 1.

Індекси етнічної, соціальної та особистісної толерантності залежно від етнічної належності

(за методикою "Індекс толерантності"; автори: Г.У.Солдатова О.О.Кравцова, О.Є.Хухлаєв, Л.А.Шайгерова)

	Київ / Крим (N = 58 / 59)	Крим		
		Кримські татари (N = 20)	Українці (N = 16)	Росіяни (N = 23)
Етнічна	27,9 / 29,2	28,3	30,0	31,2
Соціальна	27,1 / 26,7	27,2	30,9	30,1
Особистісна	26,6 / 26,7	26,7	27,1	26,7

Кримські татари менш активно дискутують на теми етнічної ідентичності й толерантності, проте, як вже зазначалося, виходячи із змісту групових дискусій, ця тема для них є значно актуальнішою і краще рефлексованою. Причому проблематика етнічної і соціальної толерантності для кримських студентів: 1) актуальніша, ніж тематика особистісної толерантності; 2) актуальніша порівняно з київськими студентами.

Значних відмінностей за формальними показниками досліджуваних форм толерантності у студентів гуманітарних і технічних спеціальностей не виявлено. Проте певна тенденція може бути означена (забігаючи наперед зазначимо: якби ця ілюстрація даної тенденції була єдиною, її можна було б проігнорувати, однак упродовж всього дослідження вона кожного разу фіксувалася, а тому має бути означена): формальні показники назовні орієнтованих, демонстрованих форм толерантності (соціальної та етнічної) студентів педагогічних спеціальностей дещо вищі порівняно такими у представників інших спеціальностей. (Таблиця 2).

Ще одна форма толерантності – комунікативна – досліджувалася за допомогою методики загальної комунікативної толерантності В.В.Бойка [1]. Це найбільш усвідомлена студентами всіх спеціальностей форма толерантності, яка осмислюється ними насамперед як комунікативна компетентність, комунікабельність. Діагностика толерантності за методикою В.В.Бойка дала змогу розглянути рівні сформованості комунікативної толерантності респондентів за дев'ятьма шкалами, що репрезентують основні толерантнісні уяв-

лення, настанови і наміри Найвищі показники комунікативної толерантності спостерігаються за наступними шкалами: нерозуміння і неприйняття індивідуальності іншої людини; невміння пробачати іншим помилки, ненавмисно заподіяні неприємності; нетерпимість до фізичного та психічного дискомфорту, спричиненого іншими людьми; невміння пристосовуватися до характеру, звичок та бажань інших людей.

Таблиця 2.

Загальні показники толерантності студентів різних спеціальностей
(за методикою "Індекс толерантності"; автори: Г.У.Солдатова
О.О.Кравцова, О.Є.Хухлаєв, Л.А.Шайгерова)

№	Індекс толерантності	Студенти гуманітарних спеціальностей				Студенти технічних спеціальностей		
		ПО (N=44)	ПП (N=21)	Філ. (n=38)	КТФ (N=12)	ТН (I) (N=21)	МКТШ (N=19)	ЕРА (N=16)
1.	Загальний індекс толерантності	86,39	84,24	83,11	86	85,86	84,58	83,81
2.	Етнічна Толерантність	29,05	28,76	27,29	29,83	31	28,21	27,88
3.	Соціальна Толерантність	28,7	28,62	26,76	26,67	28,29	27,95	29,81
4.	Толерантність як риса особистості	28,66	26,86	29,05	29,5	26,62	28,42	26,13

Примітка. ПО – початкова освіта; ПП – практична психологія; Філ. – філологія; КТФ – кримсько-татарська філологія; ТН (I) – трудове навчання; МКТШ – макутування і технологія швейного виробництва; ЕРА – експлуатація і ремонт автомобілів

Назагал отримані за методикою В.В.Бойка дані цілком узгоджуються з даними попередніх наших вимірювань, у т.ч. і в етнічному вимірі.

Вимірювання комунікативної толерантності виявило такі особливості (на рівні тенденцій): 1) комунікативна толерантність кримських студентів дещо вища порівняно з київськими (що є цілком пояснюваним, зважаючи на умови багатонаціонального вузу, яким є КІПУ); 2) серед студентів цього сімферопольського вузу найвищий рівень комунікативної толерантності на момент опитування (як проходило за рік до Майдану) декларували студенти з українською національністю, а найнижчий – кримські татари (і такий стан справ, власне, не змінювався протягом усього дослідження, в т.ч. і в його "майданівський" період та після анексії Криму).

За даними стандартизованих опитувань переважна більшість респондентів (70-80% як у нашому дослідженні, так і за даними інших дослідників) має середній і близький до високого рівень толерантності. Однак навряд чи в зв'язку з цим можна говорити тільки про певний "ідеальний" рівень, за якого толерантність стає гармонічною рисою особистості й уможливує успішні міжособистісні, соціальні і міжетнічні відносини. Йдеться

скоріше (і це підтверджують дані фокус-груп) про так звану нестабільну ("плаваючу") толерантність, для носіїв якої характерні ситуаційні вияви як толерантнісних, та і інтолерантнісних ознак (в одних соціальних ситуаціях і за одних умов реалізуються толерантнісні настанови і виявляється толерантна поведінка, а в інших – з точністю до навпаки, причому ці реакції часто бувають непрогнозовані. Крім того, як зазначалося, йдеться насамперед про декларовану толерантність, яка в практичних ситуаціях, які потребують її актуалізації не на словах, а в дійсності, набуває часом несподіваних форм вияву або й обертається своїм зворотним боком.

Високий рівень толерантності фіксується у відносно невеликої кількості педагогів. Однак високий рівень також не означає досягнення певного "ідеального стану". За даними колективних інтерв'ю, індивідуальних бесід та повсякденних спостережень, високі результати можуть свідчити не тільки про близьку до "ідеальної" культуру толерантності, а й про: 1) "розмиті" межі толерантності; 2) тенденції до поблажливості й потурання тому, що потребує визначення і жорсткої оцінки; 3) байдужість; 4) вияв високого рівня соціальної бажаності тощо.

Серед майбутніх педагогів найвищими є показники соціальної толерантності, які характеризують ставлення до соціальних явищ і процесів, до різних соціальних груп та їх представників. Найменше майбутні вчителі усвідомлюють феномен етнічної толерантності, і декларовані ними настанови в сфері міжкультурної взаємодії та ставлення до представників інших етнічних груп скоріше декларації належного, ніж реальні. Слід зазначити, що високий рівень декларованої студентами (а надто – майбутніми педагогами) толерантності і відносно низький рівень толерантності, який вони демонструють у повсякденному житті (втім, це характерно не тільки для студентів, а для педагогічної спільноти і суспільства в цілому) потребує осмислення. На нашу думку, це пов'язане з: 1) соціокультурними і професійними особливостями педагогічної спільноти, її традиційністю, ригідністю, бінарним мисленням, що утруднює реагування на виклики сучасності; 2) нестійкими соціокультурними й історичними толерантнісними традиціями суспільства, низькою культурою толерантності.

Спробу емпірично дослідити особливості формування у студентської молоді толерантності в сфері міжетнічних відносин здійснила, зокрема, й українська дослідниця Л.Д.Король за допомогою тесту міжнаціональної толерантності В.С.Собкіна та Д.В.Адамчука [3]. Вибірку досліджуваних склала студентська молодь віком від 17-22 років, що навчається у Національному університеті "Острозька академія", Київському міжнародному університеті, а також у Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна. За даними Л.Д.Король, показники толерантності помітно зростають на третьому курсі навчання. Причини цього – розширен-

ня кола інтересів третьокурсників; вивчення предметів, спрямованих на пізнання особливостей інших культур та націй; активна участь у міжнародних обмінних програмах; посилення контактів із представниками інших національностей тощо [3].

Існує й чимало інших моніторингових і разових досліджень динаміки рівня толерантності в українському суспільстві. Зокрема, у фаховій літературі описано дані: моніторингу Інституту соціології НАН України, що триває з 1994 р., в т.ч. репрезентативного загальнонаціонального опитування "Українське суспільство – 2010", проведене у квітні 2010 року; моніторингу Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), який також триває практично з набуття Україною статусу незалежності; омнібусного дослідження "Громадська думка в Україні", проведене Інститутом соціології НАН України у травні 2009 р.; низки всеукраїнських масових опитувань, проведених Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України та інших. Зафіксований в усіх цих дослідженнях від'ємний індекс інтолерантності у представників студентської молоді, який вираховується на основі декларованих студентами під час опитувань позитивного ставлення студентів до представників інших національностей, відсутності упереджень, ворожості і т.ін., прийняття індивідуальних їх особливостей тощо, не перший погляд є цілком позитивним фактом. Однак, як показала детальна діагностика толерантних установок студентів, все не так просто й оптимістично, як видається на перший, не прискіпливий погляд.

Висновки:

1. Знання і уявлення переважної більшості студентів про толерантність переважно мають адаптаційно-приспосувальний, "побутовий" характер. Когнітивний рівень толерантності (уявлення, знання, настанови) осмислюються студентами переважно як: 1) терпимість (в пасивному її смислі – в смислі "терпіння") в т.ч. і до тих, кого "терпіти не сила"; 2) вміння слухати і чути інших (як ознака вихованості); 3) дипломатичність (як насамперед вміння промовчати в разі зіткнення в різних думок, відмовитися від власних переконань заради миру і спокою); 4) бажання і готовність вступати в контакт і дискутувати з приводу проблемних питань у полі толерантнісної тематики (насамперед з метою переконати опонентів та довести свою точку зору); 5) готовність співпрацювати, взаємодіяти в умовах необхідної спільної діяльності і реалізації спільних цілей; 6) позитивне ставлення до представників різних поглядів (яке усвідомлюється як соціально бажане і є скоріше декларованим, ніж природним і щирим. При цьому толерантність практично не осмислюється студентами як психологічний інструмент міжкультурних відносин, як загальнолюдська цінність, як чинник консолідації груп і спільнот.

2. Соціальна, в т.ч. й міжетнічна толерантність виявляється у студентів в трьох основних формах: 1) декларована толерантність (усвідом-

лена студентами як певний ідеальний конструкт, який мало узгоджується з реальною соціальною практикою); 2) демонстрована толерантність (удавана, усвідомлена як правильна і належна поведінка, яка не узгоджена з уявленнями і почуттями респондентів на адресу тих, щодо кого демонструються толерантне ставлення і толерантна поведінка); 3) істинна толерантність (когнітивний, ціннісний, емоційний, ставленнєвий і поведінковий аспекти якої належно узгоджені). Остання форма є найменш характерною для студентського середовища.

3. Студенти гуманітарних (а надто – педагогічних спеціальностей) активніше декларують власну соціальну, комунікативну, етнічну толерантність, ніж студенти технічних спеціальностей (трудове навчання, макетування та технологія швейної справи, експлуатація та ремонт автомобілів). Причому в сімферопольській групі під час обговорення проблематики толерантності українки і росіянки було значно активнішими порівняно з кримськими татарками: останні, з одного боку залишалися стабільно пасивнішими під час усіх дослідницьких процедур, однак, з іншого боку, незбіг між декларованою і реальною толерантністю у них був істотно меншим, а отже, їхні уявлення про толерантність є природнішими й адекватнішими порівняно з українками, а показники комунікативної і етнічної толерантності помітно кращі.

4. Студенти, які здобувають педагогічні спеціальності, істотно відрізняються від майбутніх практичних психологів і технічних працівників "дистанцією" між декларованою, демонстрованою й істинною толерантністю. Вони демонструють найбільш високий рівень декларованої толерантності і нижчий за середній і найменший порівняно з іншими рівень реальної особистої толерантності (що узгоджується з характерними для них ознаками конфронтаційного мислення, "найдовшою" соціальною дистанцією, високим рівнем недовіри до мешканців окремих регіонів і країн, не надто міцними й оптимістичними етнічними і толерантнісними традиціями і неналежно сформованою культурою міжетнічних відносин).

5. Розрив між декларованою студентами (особливо майбутніми педагогами) толерантністю і толерантністю, яку вони виявляють у реальному повсякденному житті, пов'язаний із: 1) соціокультурними і професійними особливостями педагогічної спільноти, її ригідністю, бінарним мисленням, що утруднює реагування на виклики сучасності; 2) соціокультурними й історичними традиціями суспільства, його небагатовекторністю та назагал низькою культурою толерантності; 3) неналежною увагою до толерантнісної тематики і виховання культури толерантності і навичок толерантної взаємодії студентів у практиці вітчизняної вищої освіти.

6. Природний кореляційний зв'язок між позитивною етнокультурною ідентичністю і високими показниками толерантності і толерантної поведінки

носія цієї ідентичності є не таким стійким, як прийнято вважати і як це зазвичай є "в умовах мирного часу". У часи суспільних криз цей зв'язок набуває змін, а толерантність як соціокультурний і соціально-психологічний феномен виявляє здатність: 1) перетворюватися на свою протилежність – інтолерантність, нетерпимість до інших ідентичностей, думок, настроїв, моделей поведінки та осіб, які це виявляють (і чим вища ідентифікація зі "свою" групою, тим інтолерантніше поводження щодо всього того, що їй загрожує 2) "розчинятися" під впливом дії механізмів ідентифікації, які актуалізуються в умовах загрози національній безпеці (і не має значення, реальна ця небезпека чи штучно створена засобами медіа). Толерантнісна мотивація відкритості і розвитку витісняється інтолерантнісною – мотивацією закритості і захисту.

Список використаних джерел

1. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении : взгляд на себя и на других / В. В. Бойко. – М. : Филин, 1996. – 472 с.
2. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища : Монографія / О. А. Грива. – К. : Вид.-во ПАРАПАН, 2005. – 228 с.
3. Король Л. Д. Емпіричне вивчення особливостей формування у молоді міжнаціональної толерантності // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Психологія і педагогіка". – 2013. – Вип. 22. – С. 68-75.
4. Оллпорт Г. Личность в психологии / Г.Оллпорт. – М.: Ювента, 1998. – 243 с.
5. Петрунько О.В. Успадкований і набутий досвід інтолерантності // Збірник наукових статей Київського міжнародного університету й Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Серія "Психологічні науки: проблеми і здобутки". Випуск 6. – К.: КиМУ, 2014. – С. 145-155.
6. Почебут Л. Г. Взаимопонимание культур : методология и методы этнической и кросс-культурной психологии. Психология межэтнической толерантности : учеб. пособ. / Л. Г. Почебут. – СПб. : Питер, 2005. – 235 с.
7. Скок А. Г. Толерантність преподавателя вуза и ее формирование / А. Г. Скок // Вісник ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка. Серія : психологічні науки. – 2004. – Вип. 25. – С. 103-106.
8. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 387 с.
9. Солдатова Г. У. Толерантність : психологическая устойчивость и нравственный императив // Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности / Под ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М. : МГУ, 2003. – 112 с.

Spisok vikoristanih dzherel

1. Bojko V.V. Jenergija jemocij v obshhenii : vzgljad na sebja i na drugih / V. V. Bojko. – M. : Filin, 1996. – 472 s.
2. Griva O. A. Social'no-pedagogichni osnovi formuvannja tolerantnosti u ditej i molodi v umovah polikul'turnogo seredovishha : Monografija / O. A. Griva. – K. : Vid.-vo PARAPAN, 2005. – 228 s.
3. Korol' L. D. Empirichne vivchennja osoblivostej formuvannja u molodi mizhnacional'noi tolerantnosti // Naukovi zapiski Nacional'nogo universitetu "Ostroz'ka akademija". Serija "Psihologija i pedagogika". – 2013. – Vip. 22. – S. 68-75.
4. Ollport G. Lichnost' v psihologii / G. Olport. – M.: Juventa, 1998. – 243 s.
5. Petrun'ko O.V. Uspadkovanij i nabutij dosvid intolerantnosti // Zbirnik naukovih statej Kiivs'kogo mizhnarodnogo universitetu j Institutu social'noi ta politichnoi psihologii NAPN Ukraini. Serija "Psihologichni nauki: problemi i zdobutki". Vipusk 6. – K.: KiMU, 2014. – S. 145-155.
6. Pochebut L. G. Vzaimoponimanie kul'tur : metodologija i metody jetnicheskoj i kross-kul'turnoj psihologii. Psihologija mezhjetnicheskoj tolerantnosti : ucheb. posob. / L. G. Pochebut. – SPb. : Piter, 2005. – 235 s.
7. Skok A. G. Tolerantnost' prepodavatelja vuza i ee formirovanie / A. G. Skok // Visnik ChDPU imeni T. G. Shevchenka. Serija : psihologichni nauki. – 2004. – Vip. 25. – S. 103-106.
8. Soldatova G. U. Psihologija mezhjetnicheskoj naprjazhennosti / G. U. Soldatova. – M.: Smysl, 1998. – 387 s.
9. Soldatova G. U. Tolerantnost' : psihologicheskaja ustojchivost' i npravstvennyj imperativ // Praktikum po psihodiagnostike i issledovaniju tolerantnosti / Pod red. G. U. Soldatovoj, L. A. Shajgerovoj. – M. : MGU, 2003. – 112 s.

S.B. Kapidinova. Perception by students of the tolerance phenomenon as a tool for interethnic communication. *The article presents the results of a three-year empirical research dedicated to the peculiarities of realizing of the phenomenon of tolerance as a tool of interethnic communication.*

The author – Susanna Kapidinova, a social psychologist with 18 years of practical work, a professor of psychology at the "Crimean Industrial Pedagogical University", competitor of a scientific degree of candidate of psychological sciences, specialty 19.00.05 – social psychology; psychology of social work.

The article consists of an introduction (which shows the urgency of the investigated problem, the direction of its empirical research is determined, the author's attention to the realization of the phenomenon of tolerance of young people is argued, particularly students, as well as leading researchers are presented at the idea of whose the author relies in her study); the description of the complete empirical research, its organization, methods, respondents and the main results; conclusions; a list of references presented using transliteration; annotations and key words in Ukrainian, Russian and English.

The purpose of the article is an empirical analysis of the students' ideas of humanitarian and technical specialties of tolerance (personal, social and ethnic) as a tool for social interaction.

The main part of the article is devoted to the coverage of a number of the results of empirical research of the author. The features of the development of personal, social, ethnic tolerance of students of humanitarian and technical specialties are shown. Empirically proved that: 1) ethnic tolerance is discovered in students in three main forms: as a declared, manifested and true tolerance; 2) students receiving teaching profession, the differences between the declared and true tolerance are significantly more than the future practical psychologists and technicians. The ethnic identity and the value orientation of students are analyzed as important factors of interethnic relations. It is shown that the vast majority of students views the phenomenon of tolerance quite variously, controversially and is predominantly of adaptive, "home" nature character and, therefore, the tolerance is not virtually interpreted by students as a universal value, as a factor in consolidation of groups and communities as an effective instrument of intercultural relations. And it highlights the issue of the need for special attention to the development of a system of measures to promote tolerance among students, especially the future teachers.

The presentation of the material is confirmed by the known scientific facts and the digital data obtained in an empirical manner. The text of the article contains two tables.

Therefore, it can be argued that the article complies with the necessary methodological, methodical and technical requirements to scientific publications in professional editions.

Keywords: *tolerance, social communication, ethnic identity, ethnic relations, culture of interethnic relations.*

Отримано: 3.03.2015 р.

УДК 372.8.159.9:378.633

Г.В. Католик, М.І. Миколайчук

СПЕЦИФІКА ВИКЛАДАННЯ ПСИХОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ В СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Г.В. Католик, М.І. Миколайчук. Специфіка викладання психології в контексті духовного розвитку в системі сучасної вищої освіти. У статті описано специфіку викладання психології з опорою на практико-орієнтований підхід до інтеграції Я-концепції майбутнього фахівця. Обґрунтовано феноменологію та онтогенез Я-духовного як складової Я-концепції. Конкретизовано компоненти формувального впливу на Я-духовне в системі вищої освіти: дидактичний, компонент активного моделювання/ідентифікації та психотехнічний компонент (саморефлексії). Дидактичний компонент втілюється у викладанні дисциплін духовно-морального скерування. Описано процес формування Я-духовного шляхом актуалізації внутрішніх ресурсів через експерієнтальні техніки зміни глибинних переконань.

Ключові слова: *Я-концепція, Я-духовне, інтерперсональні та есенційні зв'язки, експерієнтальні техніки.*